

Et internationalt perspektiv på historien om jøderne i Danmark

Af Bent Blüdnikow

Langt hovedparten af de danske historikers behandling af jødernes forhold under Anden Verdenskrig har den danske nationalstat som rammefortælling.¹ Det er ganske forståeligt, men det er ret beset kun én mulighed blandt flere for at beskrive den fælles dansk-jødiske historie, for selvom mange jøder havde borgerskab i europæiske lande, så var deres skæbne ikke bestemt af nationale grænser. Det er også tydeligt i de senere års holocaustlitteratur, at forskningen går på tværs af landegrænserne, for ellers bliver forståelsen indskrænket, som Timothy Snyder gør gældende i indledningen til sin bog *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (2015): "Germans and others murdered Jews not in Germany but in other countries".² Man kan altså anlægge et internationalt perspektiv, hvor vurderingerne bliver anderledes end ved et nationalt perspektiv. Det er ikke for at påstå, at danske historikere, der anlægger det nationale perspektiv, tager fejl, men de forskellige synsvinkler fører i realiteten ofte til forskellige konklusioner. Jeg har i *Historisk Tidsskrift* 2015 i en længere artikel redegjort for det internationale perspektiv over for det nationale i forbindelse med jødernes situation i Danmark i den nazistiske periode.³ Mine hovedsynspunkter fremgår endvidere af min bog fra 2013, *Min fars flugt*, hvor der er et kapitel med en generel debat om jødernes skæbne i Danmark.⁴ Endelig har jeg i en række aviskronikker og anmeldelser i *Berlingske* redegjort for disse synspunkter.⁵

Mine synspunkter kan kort sammenfattes som følgende:

Den meget milde behandling af de danske jøder havde sandsynligvis at gøre med nazisternes ønske om at sikre fortsat eksport af danske produkter til Tyskland og fortsætte samarbejdspolitikken. Men man kan ikke udelukke, at de tyske beslutninger både vedrørende situationen i Danmark og ikke mindst kz-lejren Theresienstadt var bestemt af, at SS-lederen Heinrich Himmler og hans stab ønskede at bruge danske jøder som propaganda over for vestmagterne for at vise en humanistisk side af nazismen og derved gøre forhandling med vestmagterne mulig. De danske jøder var selvfølgelig kun ét ud af mange projekter af den type, som Himmler og hans stab havde kørende.

Det er fremført, at den danske samarbejdspolitik – hvis moralske aspekter er til stadig debat – reddede jøderne i Danmark og Theresienstadt.⁶ Det er mit synspunkt, at en sådan konklusion ikke uden videre kan drages, og at beslutningerne om blandt andet den delvist mislykkede jødeaktion i oktober, og at danske jøder i Theresienstadt ikke sendtes i transport til Auschwitz-Birkenau, skyldtes andre forhold.

Det er endvidere fremført, at ledende tyske nazister som Georg F. Duckwitz og Werner Best skulle være påvirket af dansk humanisme og socialdemokratisme og derfor ikke pressede på med skrappe tiltag mod jøder i Danmark.⁷ Det er mit synspunkt, at dette er for nationalromantisk en vurdering. De ledende nazister var kyniske mennesker, der havde været med til brutale antijødiske tiltag og gerninger andre steder. Skulle de pludselig forandre sig til

humanister i Danmark? Næppe. Deres motiv var at følge Himmlers strategi, der åbnede mulighed for at behandle jøderne i Danmark usædvanligt mildt. Dette betød også, at redningen af jøderne kunne beskytte nazisterne ved et eventuelt retsopgør efter krigen. Ved at påstå, som Best gjorde i retssagen efter krigen, at han havde været med til at redde jøder i Danmark, så kunne han regne med en mildere dom.

Et specielt spørgsmål rejser sig om personen Duckwitz, der regnes for de danske jøders redningsmand, fordi han advarede sine danske socialdemokratiske kontakter om jødeaktionen i 1943. I overensstemmelse med min generelle tilgang til problematikken er det min vurdering, at Duckwitz var en beregnende nazist, der handlede af selvinteresse. Hans dagbog og senere udsagn er problematiske som kilder.

I dansk selvforståelse og historieskrivning optager redningen af jøderne i 1943 en helt central position, og det er med god grund. I min optik er det imidlertid vigtigt at tilføje, at den danske samarbejdspolitik fik ulykkelige konsekvenser for jøder uden for landets grænser. Dansk eksport styrkede tyskerne. Tyskerne kunne nøjes med at bruge få tropper her i Danmark på grund af samarbejdet, og tyske nazistyrker kunne derfor indsættes andre steder, hvor jøder blev jaget. Hvis man skal vægte den danske samarbejdspolitik på en moralsk vægtskål, hvad alle bevidst eller ubevidst gør, så mener jeg, at man må tage de tragiske konsekvenser af samarbejdspolitikken med og ikke kun berette om den lykkelige redning i 1943.

Udenlandsk kritik af nationalromantikken

I mine artikler og bøger har jeg argumenteret for, at dansk historieskrivning i for høj grad har været begrænset af en snæver dansk tilgang til emnet. Den drager derfor nogle slutninger, som er baseret på en for snæver national og ofte nationalromantisk forståelse af tildragelserne. Det er imidlertid ikke min opfindelse at se på jødernes forhold i Danmark med internationale briller og med et nøgternt øje på na-

zisternes gerninger i Danmark. Jødiske historikere som den polsk-danske Tatiana Brustin-Berenstein og den svensk-canadiske Gunnar S. Paulsson har tidligere argumenteret for en sådan forståelsesramme.

Allerede i 1986 var Brustin-Berenstein i det israelske tidsskrift *Yad Vashem Studies* i artiklen "The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews" fremme med en kritik af den danske version, idet hun lagde vægt på tyskerens kynisme og ikke tillagde samarbejdspolitikken nogen særlig betydning for de danske jøders mirakuløse milde skæbne.⁸ Ifølge Brustin-Berenstein var det jødehaderen Best, der ønskede en jødeaktion i Danmark og selv fremkaldte den. SS-ledelsen bestående af Best, Rudolf Mildner, Adolf Eichmann og Himmler havde gjort Danmark "jødefrit" ved at fordrive de danske jøder til Sverige. Hun havde desuden et aldeles usentimentalt syn på den tyske skibsfartsagkyndige Duckwitz, som hun opfattede som en kynisk nazist, der plejede sine egne og Bests interesser i de spændte dage op til aktionen i oktober 1943.

Brustin-Berensteins syn på jødernes redning fulgte Paulsson i 1995 op i artiklen "The 'Bridge over the Øresund': The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-Occupied Denmark". Paulsson er søn af en holocaustoverlevende mor, der havde bosat sig i Sverige. Han er en betydningsfuld holocaustforsker, hvis bog *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945* (2003) er en klassiker. Han afskrev den danske udlægning, hvor samarbejdspolitikken blev rost for at have reddet jøderne, som "romantisk" og lagde vægten på tyskernes egne motiver:

Det er sandt at den danske regering og en stor del af den danske befolkning stolt og gentagne gange udtrykte solidaritet med deres jødiske landsmænd og nægtede at give efter for tysk pres til at gå i aktion mod dem. Men nazisterne havde ingen andre interesser end deres egne interesser at tage hensyn til

og kunne bestemt have slået ned på jøderne i Danmark, som de gjorde i Holland og andre steder – og som de også gjorde i Danmark i 1943. Jeg har intet ønske om at kritisere danskerne; det var absolut rosværdigt, at de bekymrede sig om deres jødiske medborgere, behandlede dem som ligemænd, beskyttede deres rettigheder i tre år af den tyske besættelse og betragtede angrebet på dem, da det kom, som et angreb på hele den danske nation. Men denne rosværdige solidaritet havde ikke stor betydning i det praktiske liv. Selvfølgelig ville redningsaktionen ikke være lykkedes, hvis ikke et tilstrækkeligt antal danskere havde spillet deres rolle i aktionen, men det er usandsynligt, at antallet af danskere, der var involveret, var mere end 10.000, for størstedelen slægtninge eller personlige venner af jøderne og nogle få hundreder frihedskæmpere. Det niveau af aktiv støtte fandtes alle steder i Europa – selv i det antisemitiske Warszawa, hvor, ifølge Emanuel Ringelblum, 40.000-45.000 personer var involveret i at hjælpe jøder og det under meget farligere forhold end i Danmark. Fjernelsen af jøderne i Danmark var så succesrig ikke hovedsagelig på grund af danskernes positive kvaliteter som nation, men fordi det flugtede med de kyniske og luskede nazistiske mål.⁹

Paulsson sammenlignede med forhold andre steder i Europa, hvad danske historikere stort set har undladt. I spørgsmålet om den danske regering og embedsværkets handlinger tillagde han ikke samarbejdspolitikken nogen betydning. Redningen var et spørgsmål om held og tilfældighed:

Den anti-jødiske diskriminations principper blev accepteret af den danske statsminister Erik Scavenius, da han 7. november 1942 fortalte sin regering, at han modsatte sig forfremmelse af jøder og offentlig optræden af dem; hvis han var blevet presset yderligere, ville han sandsynligvis have accepteret

ret strengere indgreb. Efter 29. august gav kongen embedsværket besked om at adlyde tyske ordrer, ganske som den hollandske dronning havde gjort, da hun flygtede fra sit land i 1940. Og de danske bureaukrater foreslog i panik de jødiske ledere, at de frivilligt skulle acceptere internering. Princippet bag internering var på tyske ordrer og i modstrid med dansk lov allerede blevet accepteret af den danske regering, da den samtykkede i at internere kommunistiske politikere i 1941. Og et forslag til at internere jøderne var diskuteret ved et dansk departementschefmøde i de sidste dage før Oktober-aktionen. Efter al sandsynlighed var det kun historiens tilfældighed, som forhindrede, at den danske lejr i Horsørød blev et nyt Westerbork.¹⁰

Med den sidste sammenligning hentydede Paulsson til, at hollænderne gjorde flygtningelejren Westerbork til transitlejr for deportation af jøder østpå, hvor de blev myrdet. Paulssons illusionsløse beskrivelse af jøderne i Danmark under krigen, som han også fik lejlighed til at formulere i et interview, jeg lavede med ham i *Berlingske Tidende*, havde mange væsentlige pointer, men har aldrig fået gennemslagskraft i dansk historieskrivning.¹¹

I sin artikel gjorde Paulsson opmærksom på, at de ledende nazister i Danmark var en samling brutale og skarpsindige folk, der havde stået helhjertet bag den nazistiske jødepolitik. I Danmark forvandlede de sig imidlertid til civiliserede folk, som fik gode samarbejdsrelationer med danske samarbejds politikere og embedsmænd. Paulsson beskrev denne metamorfose og tilskrev den, at de drevne tyskere ønskede et roligt Danmark for ikke at ofre ressourcer her. Det kan man ikke afvise, men jeg vil tilføje en anden årsag til deres forvandling.

I efteråret 1943 blev det efterhånden klart for nazisterne, at krigen ikke umiddelbart så ud til at kunne vindes, og at man måske endda stod over for et nederlag. Best og de andre ledende nazister var i en

gunstig situation, idet de håbede at kunne sikre sig mod dødsdomme, hvis de spillede deres kort godt. Hvis de kunne undlade at lade de danske jøder gå samme skæbne i møde som de andre europæiske jøder og måske endda kunne henvise til, at de havde ansvar for, at de fleste var blevet reddet, så havde de en bedre mulighed for at opnå en mild dom. Det var en vanskelig politisk balancegang, for den skulle afpasses med Berlins politiske linje og den lokale danske situation, så de ikke risikerede at komme på konfrontationskurs med Berlin. Generelt lykkedes deres strategi, idet langt de fleste ledende tyske nazister slap nådigt fra retsopgøret efter krigen, og netop Best anførte sin andel i den lykkelige redning af jøderne i sit forsvar.¹²

Denne nærliggende årsag til ledende nazisters ageren er ikke anført i danske historiske fagbøger, selvom det ligger lige for. Allerede modstandsmanden Erik Seidenfaden havde under den svenske landflygtighed angivet dette hensyn som årsag til, at nazisterne forholdt sig så passivt i jagten på de danske jøder:

Tiden var blevet en anden. De letkøbte sejre og krigsmaskinens uovervindelige effektivitet tilhørte fortiden [...] Hitlers statsholdere og arbejdsmænd begyndte at forstå, hvor det bar hen. Nogle forstod, at de ville komme til at høste, som de havde sået, og at der ingen redning var for dem – de kunne lige så godt spille spillet til ende. Det var dem, som i 11. time satte jødeforfølgelserne i gang i Danmark. Men der var andre, som troede på en i det mindste personlig redning gennem nederlaget og sammenbruddet, og som søgte de trygge havne. Det var dem, som i Danmark så gennem fingrene med de jødiske danskeres flugt. Få år tidligere ville de samme mænd have gjort alt for at hindre den.¹³

Det må tilføjes, at Seidenfaden skrev sin tekst i krigens slutfase under flygtningetiden i Sverige, og at han derfor ikke kendte til det komplicerede forløb

i Danmark, hvor Best selv udløste jødeaktionen for derefter at forpurre dens effektivitet.

Under alle omstændigheder kan man ikke reduktionistisk konkludere, at det var samarbejdspolitikken, som reddede jøderne. Der var andre faktorer på spil, hvoraf bør nævnes Himmlers interesse i ikke at lade jøderne i Danmark få samme grimme skæbne som i andre lande, fordi han havde planer om at bruge dem i sine kontaktforsøg med vestmagterne. Og desuden så tyske nazister i Danmark jødernes redning som en mulighed for at redde deres eget skind, vil jeg hævde.

Den romantiske fremstilling af Duckwitz

I dansk historieskrivning er den tyske skibsfartsagkyndige Duckwitz blevet fremstillet som noget af en helt. Det var jo Duckwitz, der efter aftale med Best gik til sine danske socialdemokratiske kontakter og advarede om den kommende jødeaktion. Duckwitz rejste til Berlin for at afværge en jødeaktion og tog desuden til Sverige for at påvirke sine svenske kontakter for at gøre det muligt for danske jøder at flygte til Sverige. Duckwitz blev i 1955 tysk ambassadør i Danmark og i 1967 statssekretær (departementschef) for det tyske udenrigsministerium. Ikke mindst historikeren Hans Kirchhoff har i flere skrifter og senest i bogen *Den gode tysker* (2013) beskæftiget sig med Duckwitz og skildret ham som en humanist og socialdemokrat, der havde gjort op med nazismen. Kirchhoff gav da også sin bog den sigende undertitel *De danske jøders redningsmand*.

Den positive skildring af Duckwitz mødte som tidligere nævnt kritik af Brustin-Berenstein og Paulsson, der begge betegnede skildringen af Duckwitz som romantiseret og i stedet vurderede ham som en nazist, der så en mulighed for at redde sig selv og sin chef Best. Denne kritik af Duckwitz var også et hovedmotiv hos historikeren Vilhjalmer Örn Vilhjalmsen i artiklen ”Ich weiss, was ich zu tun habe”. En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz’ rolle i redningen af jøderne i 1943”

i *Rambam* 2010. Også den tyske historiker Ulrich Herbert udtrykker i sin Werner Best-biografi fra 1996 et mere kritisk syn på Duckwitz end Kirchhoff. Herbert ser ikke Duckwitz som den centrale person i redningen af jøderne, sådan som Kirchhoff gør, og han mener ikke, at Duckwitz var særligt godt informeret eller havde særlige forbindelser til Best endsige overblik over den politiske situation.¹⁴ Langt hen ad vejen deler Herbert synspunkter med Brustin-Berenstein og Paulsson, men hans vurderinger hviler på selvstændige kildeundersøgelser.

I sin bog beskriver Kirchhoff Duckwitz som en mand, der i stadig højere grad fulgte et humanistisk instinkt og følte et moralsk ansvar for at beskytte jøderne og gavne både Tyskland og Danmark. Kirchhoff har i stor udstrækning brugt Duckwitz' dagbog og dennes senere redegørelser, udfærdiget efter krigen, og tillægger disse kilder stor troværdighed.

I bogen lægger Kirchhoff vægt på, at Duckwitz i 1935, efter han havde meldt sig ind i nazipartiet og fået arbejde under Alfred Rosenberg i partiets nye udenrigspolitiske afdeling, meddelte sin chef, at han ikke mere kunne acceptere partiets metoder. Han meldte sig imidlertid ikke ud af partiet, men gik over i det private erhvervsliv. Rosenberg var fanatisk antisemit og stod i spidsen for propaganda mod jøderne, også mens Duckwitz arbejdede for ham, men Duckwitz' afskedsbrev indeholder ikke ét kritisk ord om det voldsomme jødehad. Duckwitz sagde op, fordi han ikke brød sig om behandlingen af den nazistiske selvstændige militære bevægelse SA (*Sturm-Abteilung*) og ikke på grund af modstand imod partiets antijødiske kampagner. Ledende SA-folk blev myrdet under "De Lange Knives Nat" i 1934. Opsigelsen var ifølge Kirchhoff et tegn på, at Duckwitz havde en moralsk grænse, og at et humanistisk frø spirede i ham, men få år efter kom han til Danmark og samarbejdede tæt med Best, der havde været hovedarkitekten bag opgøret med SA-folkene. Der er ikke et ord fra Duckwitz om dette forhold i dagbog eller andet skriftligt materiale, og hvis han

virkelig blev drevet af humanitære principper og havde sagt op af den grund i 1935, så kunne man vel forvente en notits om dette forhold i dagbogen eller senere i efterkrigstiden. Duckwitz støttede i øvrigt Best med udsagn, da Best i efterkrigstiden stod tiltalt i retssager vedrørende sine gerninger under naziperioden.

Et andet forhold synes at bestyrke mistanken om, at dagbogen blev skrevet som en slags livsforsikring og ikke kan tolkes som udtryk for Duckwitz' inderste tanker og holdninger. I dagbogen skrev han, at han var bekymret for de danske jøders skæbne. Dette viser ifølge Kirchhoff, at Duckwitz virkelig var drevet af humanistisk omsorg for de danske jøder. Duckwitz havde god kontakt med mange tyskere, hvoraf en del havde været på østfronten. Det er derfor sandsynligt, at han har hørt om jødernes skæbne rundt omkring i Vesteuropa og i de besatte områder i Østeuropa. Kirchhoff skriver således i sin Duckwitz-biografi, at selvom Duckwitz aldrig ytrede sig om jødernes skæbne uden for Danmark, så var han sandsynligvis orienteret om jødeudryddelsen allerede i december 1942.¹⁵

Men selvom Kirchhoff nævner, at Duckwitz sikkert kendte til masse mord på jøderne fra december 1942, så godtager han det alligevel ukritisk, når Duckwitz senere skrev, at han først opdagede sandheden om disse forhold efter krigen under retssagen mod Best. "Duckwitz læste Eugen Kogons højt priste bog om "SS-staten" (fra 1946) med interesse og afsky: "Det vil være mig en sand fornøjelse at låne den til Best. Først nu står det klart for mig, hvad vi har undgået, nemlig et herredømme af mordere!"¹⁶ Eugen Kogon var født af en jødisk mor og havde siddet i kz-lejr. Hans vidneudsagn efter krigen og i bogen *SS-staten* hører til de vigtigste udsagn om nazitidens rædsler. Lad mig skære det ud i pap: Det virker forunderligt, at Duckwitz aldrig skrev et ord i sin dagbog om rædslerne for jøderne uden for Danmarks grænser, som han efter al sandsynlighed kendte til fra en række kilder. Derimod ytres der i dagbogen omsorg for de danske jøder. Kan det tæn-

kes, at Duckwitz bevidst plantede de omsorgsfulde ytringer i dagbogen for at give sig selv en livsforsikring efter krigen?

Der er mange grunde til at se kritisk på Duckwitz' handlinger og ikke blot godtage ham som humanist og socialdemokrat endsige helt. Han handlede i tæt samarbejde med den kyniske Best, og han var en del af det nazistiske netværk. Dette sidste tema er netop anslået i Ole Brandenburg Jensens bog *Landesgruppe Dänemark* (2017), der handler om det tyske nazistparti NSDAP og dets afdeling i Danmark. I bogen påpeger Brandenburg Jensen, at Duckwitz havde nære forbindelser til nogle af de ideologiske nazister fra NSDAP i København, og han sætter spørgsmålstegn ved, om den positive vurdering af Duckwitz holder vand.

Jøder uden for landets grænser

Hovedparten af danske besættelsestidshistorikere konkluderer, at samarbejdspolitikken sikrede, at størstedelen af de danske jøder slap til Sverige i 1943, og reddede både de danske og fremmede jøder, der var blevet deporteret fra Danmark, i Theresienstadt, blandt andet fra videre transport til Auschwitz-Birkenau, hvor døden ventede. Desuden hævder de, at den fortsatte samarbejdspolitik, efter regeringen gik af i august 1943, sikrede, at de danske jøder i Theresienstadt blev reddet hjem med De Hvide Busser sammen med det store flertal af ikke-jødiske danske kz-fanger.

Der er imidlertid et forhold, som jeg mener, er væsentligt at tage med, når man vurderer samarbejdspolitikken konsekvenser over for jøderne, og det er, at den danske samarbejdspolitik havde ulykkelige konsekvenser for jøder uden for Danmarks grænser. Man kan anføre, at tyske styrker, der ikke var nødvendige i det fredelige Danmark, kunne sættes ind i jagten på jøder andre steder, hvad de også blev. Man kan pege på, at den omfattende eksport af danske levnedsmidler til Tyskland styrkede tyskernes moral, stabiliserede den tyske hjemmefront og forlængede krigen, således at antallet af jøder og andre

kz-fanger, der døde i krigens sidste fase, blev øget. Endelig kan man hævde, at hensynet til den tyske besættelsesmagt gjorde det vanskeligt for danske diplomater i udlandet at hjælpe jøder i nød, fordi de risikerede at sætte det gode forhold til Tyskland over styr.

Selvfølgelig har danske historikere ikke været ene om at gå på listesko i det betændte spørgsmål om behandlingen af fremmede jøder. I mange år undlod franske historikere for alvor at behandle den franske Vichy-regerings samarbejde med nazisterne om antijødiske love og deportation af jøder. Heller ikke spørgsmålet om de franske myndigheders samarbejde med nazisterne om deportation af jøder fra den del af Frankrig, der stod under direkte tysk besættelsesstyre, var øverst på dagsordenen hos franske historikere. Da det endelig skete, var det de amerikansk/canadiske historikere Robert O. Paxton og Michael Marrus, der tog emnet op med bogen *Vichy et les juifs* (1981). I flere tilfælde ramte fransk og belgisk samarbejde med nazisterne også "danske" jøder, der i 1940'erne opholdt sig i disse lande.

Historikeren Steen Andersen er i sin bog *De gjorde Danmark større* (2005) den historiker, der er kommet tættest på at se en sammenhæng mellem samarbejdspolitikken og Holocaust. I bogen beskriver han, hvordan de danske entreprenørfirmaer Kampsax og Højgaard & Schultz byggede en bro over floden Sava i det besatte Serbien i sommeren 1941, netop som udryddelsen af jøder begyndte med den tyske værnemagts systematiske henrettelser af jøder som straf for jugoslaviske partisanaktioner. Allerede i november 1941 havde disse tyske henrettelser på det nærmeste udryddet den jødiske befolkning i området. Hver dag undtagen søndag kørte en specialbygget lastbil som rullende gaskammer over Sava-broen gennem Beograd til massegrave ved Avala-bjerget.¹⁷ Også i Polen kom et dansk firma gennem sit polske datterselskab tæt på at medvirke i Holocaust, eller som Andersen formulerer det i en central passage: "Hermed kom en danskejet virksomhed til at udgøre et led i vejen mod Holocaust".¹⁸

Forhandlinger med djævelen

Man kan spørge, om Danmark under den nazistiske periode havde et ansvar for at redde ikke-danske jøder, da forfølgelsen for alvor satte ind. Som hovedprincip er det enhver stats opgave at redde sine egne borgere, og dengang var lande ikke i samme grad som i dag forpligtet af internationale konventioner til at sikre fremmede statsborgere. Jeg har derfor i princippet intet imod, at man argumenterer for, at Danmark uden for landets grænser først og fremmest varetog danskeres, herunder danske jøders, interesser. Der er dog et moralsk aspekt af dette forhold, fordi Danmark og de fleste andre europæiske lande svigtede almene humanistiske principper. Ved at beslutte, at nazistisk jødelovgivning ikke gav jøder status som flygtninge og dermed ikke ret til at søge asyl, og ved at udnytte, at tyskerne på svensk og schweizisk opfordring stemplede ”J” for *Jude* i tyske jøders pas, så de lettere kunne afvises og udvises, så sank Danmark og andre lande ned i en moralsk gråzone.

Der har været en debat om rækkevidden af dansk hjælp til fremmede jøder, men jeg kan vist godt tillade mig at konkludere, at denne hjælp var meget begrænset, ikke mindst fordi det danske udenrigsministerium følte sig forpligtet af samarbejdet både før og efter den 29. august 1943 til ikke at provokere tyskerne med en sådan hjælp.¹⁹ Jacob Halvas Bjerre konkluderer i sin bog *Udsigt til forfølgelse* (2015), at ”i det brede perspektiv blev udenlandske jøder ikke hjulpet”.²⁰ Den passive politik fra den danske udenrigstjenestes side kom endda også til at omfatte visse danske jøder, hovedsagelig af den årsag, at man ikke ville risikere at provokere tyskerne: ”Det vurderes, at den førte politik var et udslag af, at Danmark ikke ønskede at provokere Tyskland ved at håndhæve dansk-jødiske statsborgeres rettigheder”.²¹ Den canadiske historiker Michael Marrus har i artiklen ”Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention” anført, at jøderne blev set som en svag minoritet, som der var præcedens for at hjælpe internationalt, selvom de ikke var borgere i de lande, der udstrakte hjælpen. Det var allerede tilfældet i

1840 under den såkaldte Damaskus-affære, da den jødiske menighed i den syriske hovedstad blev udsat for blodbad, og op til Anden Verdenskrig var det blevet en del af international politik at udstrække hjælp til jøder på tværs af landegrænser. Der var ikke tale om internationale retsprincipper, der gjorde hjælpen mulig, men politiske aftaler og kontakter. Det var denne politik, som i vid udstrækning blev forladt under Anden Verdenskrig. Jøderne havnede i en yderligere vanskelig situation, fordi Røde Kors kun nødigt hjalp jøder, idet dets virksomhed var rettet mod hjælp til krigsfanger og andre ofre for krig, som man ikke mente, jøderne var. Desuden var både internationalt Røde Kors og visse nationale Røde Kors-organisationer inficeret af nazistiske sympatier, hvilket var med til at forhindre hjælp til jøder.²²

Debatten om, hvorvidt Danmark kunne have udrettet mere for de fremmede jøder, drejer sig særligt om Røde Kors-delegationens besøg i Theresienstadt i juni 1944 og om De Hvide Bussers evakuering af danske jøder fra Theresienstadt i april 1945. Det er afgørende for forståelsen af disse forløb, at SS-chefen Himmler gjorde en lang række forsøg på at få aftaler med vestmagterne, muligvis for i sidste ende ligefrem at opnå en separat fredsaftale med dem. Himmler førte også forhandlinger med jødiske organisationer, sandsynligvis fordi nazisterne mente, at jøderne havde stor magt i lande som USA og Storbritannien. Hvilket ikke var tilfældet. Som et led i Himmlers forhandlinger fløj den svensk-jødiske forretningsmand Nobert Mazur den 21. april 1945 til Berlin for at forhandle personligt med Himmler på vegne af World Jewish Congress. Forhandlingerne med jødiske organisationer førte da også til en række aftaler, hvor nazisterne frigav et antal jøder fra kz-lejre i bytte for lastbiler i det håb, at der ville kunne opnås yderligere aftaler med vestlige regeringer. Der er skrevet mange værker og artikler om disse forhandlinger, hvoraf et standardværk er bogen *Jews for sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (1994) af holocaustforskningens grand old man, den israelske historiker Yehudah Bauer.

At forhandlingerne omfattede store grupper jøder, viser sagen om Joel Brand. Han var som jøde impliceret i forsøg på at redde ungarske jøder, der skulle deporteres til Auschwitz efter den tyske invasion af landet i marts 1944. Brand blev kontaktet af Eichmann i april 1944, der foreslog, at Brand blev medlemmand for en aftale mellem SS, USA eller Storbritannien, hvor SS ville bytte en million jøder for 10.000 lastbiler og store mængder andre varer. Eichmann selv kaldte handelen for *"Blut gegen Waren"*. Forhandlingerne indledtes, og Brand rejste rundt i Europa med det formål at skabe stemning for det tyske forslag. Historikere har konkluderet, at dette var Himmlers mest alvorlige forsøg på forhandling om en separatfred, men den britiske regering ville ikke være med, så de arresterede Brand i Aleppo i Syrien, hvortil han var rejst for at foreslå Jewish Agency at gå med til handelen.²³

Sagen vedblev at ride jødiske organisationer som en mare, for muligvis kunne de have været med til at redde en halv million jødernes liv eller flere, hvis den var gået i orden. Kunne man forhandle med djævelen selv i skikkelse af Himmler og hans SS-ledelse? Hvem skulle reddes, og hvem skulle ikke reddes? Gav man Himmler og Nazityskland fordele, som de kunne udnytte? Hvilke informationer skulle man i en sådan forhandling hemmeligholde, og hvilke skulle man bringe videre?

Ifølge Bauer spillede Himmler et indviklet spil, hvor han regnede med, at oppositionen muligvis ville likvidere Adolf Hitler, og at han derefter kunne blive Tysklands leder. Bauer skriver, at ikke alene Himmler, men også den militære efterretningstjeneste (*Abwehr*) kontaktede vestmagterne. Himmler lod dette ske og accepterede det endda:

Himmler gjorde dette delvis gennem aristokrater, som havde vestlige kontakter før krigen som Adam von Trott zu Solz, Gisevius, Moltke og mindre betydningsfulde personer. Og dels gennem suspekter, hovedsagelig jødiske kontakter; typisk som Klaus, Laufer

og Groz. De mest betydningsfulde steder, denne type kontakter blev forsøgt, var Bern, Stockholm og Istanbul. I slutningen af 1943 var Himmlers SS i dets efterretningsscheffs leder Schellenberg parat til at ødelægge *Abwehr* (den militære efterretningstjeneste – red.), arve dets kontakter og i realiteten gøre, hvad *Abwehr* havde prøvet at gøre – forberede en separat fred med Vesten, idet man håbede, at Hitler på en eller anden måde ville forsvinde eller selv erkende nødvendigheden af, at Nazityskland søgte en separat fred, hvis det ønskede at overleve.²⁴

Imidlertid ville den aristokratiske elite ikke samarbejde med SS, og Himmler måtte satse alt på sine andre kontakter. Bauer konkluderer:

Ja, Himmler var parat til at betale hvilken som helst pris i jødiske liv – så lav som muligt, helt sikkert, og afhængig af, hvad han modtog til gengæld. Fra SS-ledernes synspunkt så var nogle jødiske liv, måske nogle tusinder jødiske liv, muligvis nogle titusinder liv, værd at frelse, hvis det kunne redde nazismen.²⁵

Vi ved, at Best refererede direkte til Himmler, og hvis vi accepterer Bauers udlægning, så må vi i højere grad se de danske begivenheder som en del af Himmlers planer. Selvfølgelig var SS ikke en monolitisk magt; Der var tværtimod ustandselige magtkampe. Men Himmler var en effektiv bureaukrat, der havde styr på sin organisation. Topnazisterne i Danmark fulgte Himmlers ordrer, og min vurdering er, at man ikke greb til hårde midler mod de danske jøder, fordi de skulle "gemmes" til fremtidige kontaktforsøg til vestmagter. Men i løbet af 1943, da krigslykken vendte til gunst for De Allierede, indså Best og hans medledere i Danmark, at de kunne redde deres eget skind ved at lade jøderne flygte til Sverige. Denne strategi skulle selvfølgelig ske uden, at de kom i direkte konflikt med Himmler og hans stab i Berlin, som ganske vist

ville gemme jøderne i Danmark til senere udnyttelse, men næppe kunne drømme om at lade dem slippe helskindet væk. Denne balanceakt mellem at følge Himmler i Berlin og redde sig selv fik Best og Duckwitz samt deres sammensvorne i Danmark til at følge den indviklede og til tider selvmodsigende linje, som historikerne senere har haft så svært ved at få mening i. Men én ting kan vi være sikre på i vor analyse, og det er, at de kyniske nazistiske beslutningstagere intet gjorde for jødernes egen skyld; at hævde det er naivt.

Theresienstadt

Danmark og forholdene omkring Theresienstadt og De Hvide Busser optræder ikke i Bauers værk, fordi de kun var en mindre del af historien, men forholdet omkring Danmark bliver alligevel stillet i et andet lys af det. Himmler og hans ledelse udnyttede kynisk jøderne til egen fordel, og hvad der foregik i Theresienstadt og andre steder skete ikke, fordi nazisterne ønskede at skåne danske jøder, men udelukkende på grund af nazisternes egen interesse i at få fordele og måske konkrete aftaler med vestmagter. Derfor gik nazisterne meget langt med at organisere et skuespil i Theresienstadt, der skulle imponere den Røde Kors-delegation, der besøgte lejren i juni 1944.

I bøger af danske historikere om Theresienstadt og De Hvide Busser er grundfortællingen, at det danske samarbejde med nazisterne havde gjort det muligt først for samarbejdsregeringen og senere departementscheferne at forhindre, at danske jøder blev videresendt fra Theresienstadt til Auschwitz-Birkenau, og at danske jøder kunne modtage fødevarer i lejren. Dernæst antog man, at det atter var af hensyn til det gode samarbejde i Danmark, at tyskerne i 1944 tillod en Røde Kors-delegation at besøge Theresienstadt og tale med de danske jøder.²⁶

Jeg vil ikke kalde denne historie forkert, for inden for en snæver national ramme kan der argumenteres for den, men set i et bredere perspektiv virker

den ikke fyldestgørende. Indtil sidste øjeblik håbede Himmler og hans folk på, at frigivelsen af fanger og forhandlinger med Grev Folke Bernadotte, der stod i spidsen for De Hvide Busser, kunne forbedre deres situation.

Besøget i Theresienstadt

Røde Kors-delegationen, der besøgte Theresienstadt i 1944, bestod af en repræsentant fra tysk Røde Kors, et medlem af internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, en repræsentant for dansk Røde Kors, Eigil Juel Henningsen, og afdelingschef Frants Hvass fra det danske udenrigsministerium. Formålet var at inspicere forholdene i Theresienstadt og for de danske repræsentanter især forholdene for de ca. 470 jøder fra Danmark. Tyskerne havde planlagt det hele i detaljer. De danske fanger, der havde fået fødevarer, så pæne ud, og de skulle give delegationen et indtryk af, at alt var i orden. Delegationen måtte kun tale med udvalgte danskere, hvis boligforhold var blevet ordnet til inspektionen. Det hele var selvfølgelig løgn og fup. Både før og efter besøget blev andre jøder sendt til den visse død i Auschwitz.

Efter besøget skrev delegaten fra internationalt Røde Kors, Rossel, samt de to danske delegationsmedlemmer, Juel Henningsen og Hvass, rapporter. Disse rapporter roste lejren og fremhævede, hvor godt jøderne havde det. For Himmler og nazisterne var rapporterne en klar sejr. Man skulle bruge Theresienstadt til at vise vestmagterne, at man behandlede jøderne godt, og nu stod det sort på hvidt, at det var tilfældet. Næste trin var en film, som nazisterne indspillede i Theresienstadt, kort tid efter delegationen havde besøgt lejren. Filmen, hvor flere danskere også medvirkede, viste en mønsterlejr, som ganske svarede til de danske rapporter. Hvass gik til Best efter hjemkomsten og afgav en rapport, og Best meddelte glædestrålende Berlin, at hele aktionen havde været en stor succes.

I samtlige danske historiebøger om besøget i Theresienstadt og De Hvide Busser fremgår det, at man ikke

kan laste Juel Henningsen og Hvass for noget. Deres opgave var at sikre sig, at danskerne havde det godt.²⁷

Den mest grundige bog om Røde Kors-besøget med grundlag i Røde Kors-arkivalier er Jean-Claude Favez' bog *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich: War der Holocaust aufzuhalten?* (1989) om det internationale Røde Kors og deportationerne til de nazistiske kz-lejre. Bogen er en skarp anklage mod Røde Kors for generelt at have svigtet jøderne. Specielt om Theresienstadt kritiserer Favez Røde Kors for at have undladt at fortælle omverdenen om de reelle forhold i Theresienstadt. Om besøget i Theresienstadt skriver Favez mest om Rossel og internationalt Røde Kors, danskerne er kun nævnt overfladisk. Formålet for internationalt Røde Kors var hovedsageligt at kontrollere, om fangerne fik de pakker, som organisationen sendte. Det havde Rossel imidlertid ikke mulighed for at vurdere. Theresienstadt havde på besøgstidspunktet 35.000 fanger, og Rossel lovede SS, at han ikke ville offentliggøre noget af det, han så. Hovedformålet for nazisterne var at give Rossel det indtryk, at lejren var permanent og ikke blot en gennemgangslejr til Auschwitz. Rossel troede på det og videregav ikke sin rapport til de allierede, men informerede det tyske udenrigsministerium om sine indtryk. Rapporten blev dog lækket til USA.

Spørgsmålet rejser sig, om danskernes rapporter om Theresienstadt var uden betydning? Problemet er, at de danske historikere opererer med en snæver dansk rammefortælling. Endnu i 1944 var meget usikkert om jødernes skæbne i Europa. Ganske vist var millioner myrdet, men mange kunne endnu reddes. Der var således på de græske øer endnu sent i krigen jøder, der endnu ikke var deporteret til kz-lejre, og man diskuterede i regeringskontorer i Washington og London både i 1944 og 1945, hvad man skulle og kunne gøre. Skulle man bombe jernbaneforbindelserne til Auschwitz-Birkenau? Skulle briterne tillade flere jøder at emigrere til Palæstina? Skulle man sætte ressourcer ind på at redde jøder og eventuelt gå ind på Himmlers tilbud om forhandling?

I disse spørgsmål var de danske jødernes skæbne af mindre betydning, men rapporter fra Rossel, Juel Henningsen og Hvass dannede sammen med andre rapporter grundlag for de amerikanske og britiske beslutningstagere, når de skulle tage stilling. I danske historiebøger fremgår det ikke, om Juel Henningsens og Hvass' beretninger nåede længere end til det danske udenrigsministerium, Best og Berlin samt til danske jøder i eksil i Sverige.

Imidlertid fremgår det af et nyt tysk kæmpeværk om Holocaust udgivet af det tyske Institut für Zeitgeschichte, at de danske rapporter nåede frem til De Allieredes beslutningstagere. Værket hedder *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*, bind 1-16 (2008ff), hvor bind 12 om Norden blev udsendt i 2015.²⁸ Heraf fremgår det, at Juel Henningsens og Hvass' vurderinger via den lettiske jøde Hilel Storch, der var flygtning i Sverige og dybt involveret i forsøg på at redde europæiske jøder, nåede frem til World Jewish Congress (brev af den 10. september 1944). Ifølge den danske historiker Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, der i 2016 forsvarede sin doktorafhandling om jøderne fra Danmark i Theresienstadt, blev et referat af Hvass' rapport af den amerikanske gesandt Herschel Johnson i Stockholm desuden fremsendt til det amerikanske War Refugee Board, hvor man indsamlede oplysninger om jødernes forhold og gav anbefalinger til den amerikanske regering. Og ikke nok med det, Johnson sendte også udenrigsminister Cordell Hull i USA et telegram med meget positive indtryk af Theresienstadt på grundlag af en rapport udarbejdet af danske jøder, der havde mødt Hvass i Stockholm.²⁹

Kort sagt forblev de danske rapporter ikke blot en intern dansk affære, men de blev kendt i ledende jødiske og amerikanske kredse og var med til at danne det samlede billede, som beslutningstagere skulle tage hensyn til. Rapporternes forløjede udsagn om situationen kunne ikke andet end at give beslutningstagerne et forvansket og afdramatiseret

billede. Jeg har ingen viden om, hvorvidt rapportererne havde denne effekt, men det er ganske klart, at man må se bredere på disse forhold end blot nøjes med et dansk perspektiv.

Man kan spørge, hvordan de ikke-danske jøder i Theresienstadt opfattede situationen? I danske værker er der intet forsøg på at se på dramaet med andre jøders øjne, men vi ved faktisk noget om det. Den tyske overrabbiner Leo Baeck var deporteret til Theresienstadt, overlevede og skrev efter krigen om lejren. Om besøget i 1944 af Røde Kors skriver Leonard Baker i sin Leo Baeck-biografi *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews* (1980):

Nogle bieffekter af besøget var fordelagtige for fangerne. Leveforholdene blev noget forbedret i forberedelserne på besøget, og Røde Kors' interesse garanterede fødevarepakkens levering. Men "showet" medførte for hovedparten af jøderne kun smerte og skuffelse. Baeck sagde, at internationalt Røde Kors "syntes at være fuldkommen overbevist af den falske facade, der var opstillet for deres skyld. Mange af husene var så overbefolkede, at en tur gennem dem hurtigt ville have afsløret tingenes sande tilstand. Men da kun stueetagen kunne ses fra gaden, beordrede SS snedigt to tredjedele af jøderne, der boede der, til at flytte op i de øvre etager. Blomster blev placeret i vinduerne. Kommissionen bekymrede sig ikke om at gå en etage op. Måske erkendte de, hvad de virkelige forhold var – men virkede, som om de ikke ønskede at kende sandheden. Effekten på vor moral var ødelæggende. Vi følte os glemte og forladte".³⁰

Baeck refererer her til internationalt Røde Kors, for det var hans håb, at dette ville hjælpe jøderne, men han kunne lige så godt have nævnt de danske delegater. Saul Friedländer skrev i sin bog *The Years of Extermination 1939-1945: Nazi Germany and the Jews* (2007), at nogle vidneudsagn oplyser land-

skabet som et lyn. Baecks udsagn er et sådant lyn, og med hans beretning kan vi forsigtigt vurdere, at Røde Kors-besøget havde negative konsekvenser for moralen blandt de over 30.000 andre fanger i Theresienstadt.

I sin afhandling fra 2016 kommer Fracapane også ind på det principielle spørgsmål, om de danske jøder i Theresienstadt blev skånet som en konsekvens af samarbejdspolitikken, eller om der snarere var tale om, at de indgik i Himmlers planer: "Måske skulle danskerne – og det er værd at lægge mærke til, at kun de faktiske danske statsborgere nævnes – 'gemmes' til noget andet. Dette kan måske have været del af Himmlers forskellige planer om at bytte jøder for varer, eller hans forsøg på at komme i kontakt med de vestallierede".³¹

Det er min opfattelse, at vurderingerne af jødernes skæbne i Danmark og Theresienstadt afhænger af perspektivet. Anlægger man et nationalt perspektiv, så når man let til andre konklusioner, end hvis man anlægger et internationalt perspektiv. Men tendensen i international forskning går klart i retning af at foretage forskning på tværs af landegrænser, og heldigvis har vi i Danmark på det seneste set flere eksempler på forskning af høj kvalitet af denne type.³² Ikke desto mindre tror jeg, at det vil være gavnligt, hvis man generelt så på dansk besættelsehistorie og ikke mindst jødernes forhold med nye nøgterne og internationale briller.

LITTERATUR

Andersen, Steen

2005 *De gjorde Danmark større – de multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947*. København: Lindhardt og Ringhof 2005.

Bak, Sofie Lene

2010 *Ikke noget at tale om. Danske jødernes krigsoplevelser 1943-1945*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

- Baker, Leonard
1978 *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*. New York: Macmillan Publishing Co. 1978.
- Bauer, Yehuda
1994 *Jews for sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. New York: Yale University Press 1994.
- Bjerre, Jacob Halvas
2015 *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.
- Blüdnikow, Bent
1986 "Skeletter i Danmarks skab", *Weekendavisen*, 9.12.1986.
1991 "Da Danmark afviste ikke-danske jøder", *Berlingske Tidende*, 11.11.1991.
2005 "Danmarks besættelse set med fremmede øjne. Interview med Gunnar S. Paulsson og Kim Salomon", *Berlingske Tidende*, 30.04.2005.
2010a "De nymoralske historikere", *Jyllands-Posten*, 25.06.2010.
2010b "Udenlandske historikere må til", *Jyllands-Posten*, 19.07.2010.
2013a *Min fars flugt*. København: Berlingske Media Forlag 2013.
2013b "Opgør med danske hjemstavnhistorikere", *Politiken*, 12.09.2013.
2015a "Holocaust & snæversyn", *Berlingske Tidende*, 26.01.2015.
2015b "Se på besættelsen med nye briller", *Berlingske Tidende*, 5.06.2015.
2015c "Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark. En personlig historiografisk beretning", *Historisk Tidsskrift*. Bind 115, hæfte 2, 2015, s. 452-504.
- Blüdnikow, Bent og Adam Holm
2007 "Et liv i provinsen", *Weekendavisen*, 7.09.2007.
- Blüdnikow, Bent og Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson
1997 "Skeletter efter 1945", *Weekendavisen*, 19.09.1997.
2006a "Rescue, Expulsion, and Collaboration: Denmark's Difficulties with Its World War II Past", *Jewish Political Studies*, 18/2006, s. 3-29.
2006b "Da jøderne reddede Danmark." Gress, David & Kasper Elbjørn (red.), *20 begivenheder der skabte Danmark*, København: Gyldendal 2006, s. 274-293.
- Brustin-Berenstein, Tatiana
1986 "The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews", *Yad Vashem Studies*, 17/1986, s. 181-218.
- Christensen, Claus Bundgård, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith
2015 *Waffen-SS: Europas nazistiske soldater*. København: Gyldendal 2015.
- Favez, Jean-Claude
1989 *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich: War der Holocaust aufzuhalten?*. Basel: C. Bertelsmann Verlag 1989.
- Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
2016 *Experiences of Persecution and Ghetto-Life*. Berlin: Technische Universität Berlin (upubliceret doktorafhandling) 2016.
- Friedländer, Saul
2007 *The Years of Extermination 1939-1945: Nazi Germany and the Jews*. New York: Harper-Collins 2007.
- Happe, Katja, Barbara Lambauer og Clemens Maier-Wolthausen (red.)
2015 *West- und Nordeuropa Juni 1942-1945*. München: De Gruyter 2015. Bind 12 i Götz Aly (red.) m.fl.: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*. Bind 1-16. München: De Gruyter 2008ff.

- Herbert, Ulrich
1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903-1989.* Bonn: Verlag J. H. W. Dietz 1996.
- Jensen, Ole Brandenborg
2017 *Landesgruppe Dänemark. NSDAP's udlandsorganisation i Danmark ca. 1932-1945.* Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017.
- Kirchhoff, Hans
2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand.* København: Gyldendal 2013.
2015 *At handle med ondskaben – samarbejdspolitikken under besættelsen.* København: Gyldendal 2015.
- Kristensen, Henrik Skov
2010 "Moralske dilemmaer", *Jyllands-Posten*, 6.07.2010.
- Larsen, Dennis
2010 *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45.* København: Gyldendal 2010.
- Larsen, Dennis og Therkel Stræde
2014 *En skole i vold. Bobruisk 1941-1944. Frikorps Danmark og det tyske besættelsesherredømme i Hviderusland.* København: Gyldendal 2014.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943.* København: Politikens Forlag 2013.
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år.* København: Politikens Forlag 2015.
- Marrus, Michael og Robert O. Paxton
1981 *Vichy France and the Jews.* New York: Stanford University Press 1981.
- Marrus, Michael
2009 "Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention." Ashly, Richard & Richard D. Brown (red.), *Humanitarianism and Suffering: The Mobilization of Empathy*, Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 156-177.
- Paulsson, Gunnar S.
1995 "The 'Bridge over the Øresund': The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-Occupied Denmark", *Journal of Contemporary History*, 1995, 30/1995, s. 431-464.
- Sode-Madsen, Hans
2005 *Reddet fra Hitlers helvede: Danmark og De Hvide Busser 1941-1945.* København: Aschehoug 2005.
- Snyder, Timothy
2015 *Black Earth. The Holocaust as History and Warning.* New York: Tim Duggan Books 2015.
- Vilhjalmsson, Vilhjalmur Örn
2010 "Ich weiss, was ich zu tun habe". En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz' rolle i redningen af jøderne i 1943", *Rambam* 15, 2010, s. 72-79.

NOTER

- ¹ Se for eksempel Lidegaard 2013 og Bak 2010.
- ² Snyder 2015, s. XV.
- ³ Se Blüdnikow 2015, s. 452-504.
- ⁴ Blüdnikow 2013, s. 243-247.
- ⁵ Se Blüdnikow 1986, 1991, 2010a, 2010b, 2013, 2015a og 2015b. Se også Blüdnikow og Vilhjalmsen 1997, 2006a, 2006b, Blüdnikow og Holm 2007 samt Kristensen 2010.
- ⁶ Lidegaard 2013, s. 448 og Kirchhoff 2015, s. 60.
- ⁷ Kirchhoff 2013, s. 372-383.
- ⁸ Se Brustin-Berenstein 1986, s. 181-218. Artiklen er også trykt på dansk: "Betragtninger over forløbet af den mislykkede jødedeportation under den tyske besættelse af Danmark" i *Rambam*, 2, 1993, s. 101-111.
- ⁹ Paulsson 1995, s. 458-459.
- ¹⁰ *Ibid.*, s. 458-459.
- ¹¹ Se interviewet med Gunnar S. Paulsson og Kim Salomon i *Berlingske Tidende* fra den 30. april 2005.
- ¹² Blüdnikow 2015c, s. 477-480.
- ¹³ Seidenfaden i Lidegaard 2013, s. 434.
- ¹⁴ Herbert 1996, s. 368.
- ¹⁵ Kirchhoff 2013, s. 374.
- ¹⁶ *Ibid.*, s. 327.
- ¹⁷ Andersen 2005, s. 293-299, 304-307 og 444.
- ¹⁸ *Ibid.*, s. 304-307.
- ¹⁹ Blüdnikow og Holm 2007.
- ²⁰ Bjerre 2015, s. 226-229.
- ²¹ *Ibid.*, s. 228-229.
- ²² Marrus 2009, s. 156-177.
- ²³ Bauer 1994, s. 160-190. Oversat til dansk af artiklens forfatter.
- ²⁴ *Ibid.*, s. 151-152, 145, 159, 197-200 og 254-255.
- ²⁵ *Ibid.*, s. 197-200.
- ²⁶ Sode-Madsen 2005, s. 7-13.
- ²⁷ Se for eksempel Lidegaard 2015, s. 79-80 og Sode Madsen 2005, s. 137.
- ²⁸ Happe, Lambauer og Maier-Wolthausen 2015, s. 171-177.
- ²⁹ Fracapane 2016, s. 248-258.
- ³⁰ Baker 1978, s. 307. Oversat til dansk af artiklens forfatter. Hans udsagn om Leo Baecks oplevelser hviler på Baecks erindringer.
- ³¹ Fracapane 2016, s. 75-78. Oversat til dansk af artiklens forfatter.
- ³² Se Larsen 2010, Larsen og Stræde 2014 samt Christensen, Poulsen og Smith 2015.